

ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳԻՐՔ ՄԻԻԹԱՐ ԳՈՇԻ

ԵՒ

ՀՆԱԳՈՅՆ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐԸ

Ծանօթ է բոլորին Գետկոյ առաջնորդին օրինագիրքը, զոր յօրինեց 1184 թուականին, անյոդ լինելով նախ իւր եղբայրակցին՝ Պաւղոսի յորդորանաց, եւ ապա զիջանելով Աղուանից Ստեփանոս կաթողիկոսի ստիպման, որուն ինքն իսկ կը վկայէ։ Յառաջ քան զայն, կը գրեն ինքն եւ ուրիշներ, հայ օրէնքը ցիրուցան կը մնար եկեղեցական կանոնաց մէջ, եւ չկար ուրոյն օրինագիրք մը, որով վարէր աշխարհական իշխանութիւնն Հայոց մէջ։

Իւր գործն եղաւ ամփոփել ի մի գլխաւորապէս նոյն կանոնաց բովանդակութիւնը, յաւելմամբ ինչ ինչ մասանց նաեւ արտաքուստ, եւ տալ ազգին ձեռքն իբրեւ ուղեցոյց։ Մին հանգիստացաւ սա այն բախտաւոր աշխատութիւններէն, որոնք ընդունելի եղան եւ կիրարկութեան մօտն չուտով, ի հեճուկս հեղինակի երկիւղին՝ որ կը յիշեցընէր իրեն «զանընդունելութիւն ազգիս»։ Իւր վրայ հիմնուեցաւ յետոյ Կիլիկիոյ թագաւորութեան օրէնքն ալ՝ Սմբատ սպարապետի ձեռամբ։

Երկու կարեւոր խմբագրութիւն ունի Մխիթարայ գործը։ Առաջնոյն մէջ եկեղեցական եւ քաղաքական խնդրոց վերաբերեալ կանոնները խառն կը գտնուին, եւ անոնց զանազանութեան կ'առաջնորդէ ցուցակ մը նիւթոց։ Իսկ երկրորդին մէջ երկու օրէնքները զատուած են իրարմէ՝ ի մեծագոյն դիւրութիւն իւր գործածութեան։

Թեան։ Առաջին խմբագրութիւնն անտիպ կը մնայ, եւ երկրորդն ի լոյս ընծայեց Վահան Վ. Բաստամեանց՝ 1880ին։ Գոչի՞ վաստակն է այս երկրորդն ալ՝ թէ օտարի, պիտի հետեցնենք օրինակաց քննութենէն։ Իսկ հրատարակիչը նկատելով հանդերձ այդ երկուութիւնը զանազան օրինակաց մէջ (Յուլ. 110), չուղեց խօսիլ անոնց մէկ կամ երկու ձեռքերէ լինելու մասին։

Երեք հնագոյն գրչագրեր հասած են մեզ այդ աշխատութեան. եւ կը պահուին, մին Զմամուի մենաստանին մէջ, առանց թուականի. միւսն ի Ս. Ղազար (թ. 1237), նոյնպէս անթուական. եւ երրորդն յէջմիածին (թ. 492), գրուած 1295ին։ Առաջին երկուքը կը ներկայացնեն նախկին խմբագրութիւնը, եւ վերջինն՝ երկրորդը։ Ո՞րն է օրինակաց մէջ երեքագոյնը, եւ կրնա՞յ մին կամ միւսն հեղինակին սկզբնագիրը լինել։ Քննենք զասոնք մի առ մի եւ տեսնենք, զանց ընելով հետագայ համառօտուած օրինակները՝ որ կան եւ մեր խնդրէն դուրս կը մնան։

1. — Զմամուի օրինակը տեսաւ ու տեղեկացուց ինձ միաբանակիցս Հ. Գրիգոր Վ. Սարգսեան, բոլորովին նման յայտարարելով Ս. Ղազարու պահածին։ Արդ՝ առաջնորդուելով երկրորդէս, Մխիթար իւր գործին մէջ դրած է երեք յիշատակարան։ Մին՝ Նախագրութեան մէջ, ուր կը յայտնէ իւր աշխատութեան պատճառն ու գրչիչ-

ները (Բ)։ Երկրորդը՝ Նախագրութեան ծայրը, ուր կը նշանակէ շարագրութեան թուականը. «Բայց ձեռնարկութիւն մեզ յայտն Ուր»։ Եւ կը յաւելու՝ թէ կանխեր է այս յիշատակարանը, (որ ըստ սովորութեան պիտի գրուէր գրչին վերջը), անվստահ, որ կարենար աւարտել գործը. «զի կատարած սորա, կ'ըսէ, ի ձեռն մեր մի անգամ ոչ է»։

Բայց կը յաջողի ի գլուխ հանել մէկ տարւոյ մէջ, եւ կը յարէ երրորդ յիշատակարանը մատենին վերջը, ուր կ'ըսէ. «Եւ թէպէտ յամի յորում սկսաք՝ գրեցաք զեղեալ չափս դատաստանի, սակայն յազաւս հալածանաց՝ որ եհաս մեզ, ընտանի եւ ոչ օտար, յապաղեաց գրել զյիշատակս զայսոսիկ», որ է վերջին յիշատակարանն իսկ՝ ի կնքումն մատենին։ Երկրորդին մէջ միանգամայն կը խնդրէ գաղափարողներէն՝ թէ «ընդ նմին (իւր գործին հետ) փոխես՞իք եւ զյիշատակս զայսոսիկ»։ այս պատճառաւ երեք յիշատակարանքն ալ հաւատարմութեամբ պահուած կան զմաւան եւ վենետիկեան օրինակաց մէջ. իսկ էջմիածնականին մէջ կը պակսի երրորդը միայն, որ կապուած էր Աղուանից ժամանակագրութեան հետ, եւ ի միասին դուրս թողուած են։

Զմամուեանը նուիրուած է հեղինակէն առ Գրիգոր կաթողիկոս՝ չորրորդ յիշատակարանով մը, ուր կ'ըսէ հայրապետին՝ թէ «զհարկ հոգեւոր հրամանի (քո) ... ընկալայ՝ զոր վասն գրոցս էր դատաստանի, ի ձեռն եղբար եկելոյ ի ձէնջ... Այլ փութացայ եւ անվեհեր կատարել զայս գործ հոգեւոր (որ է ընդօրինակութիւնն) ըստ իմում կարի՝ խոշոր նիւթով եւ գրով»։ Ապա հայրապետին քննութեան կը յանձնէ աշխատութիւնը, խնդրելով՝ որ «եթէ բընաւին անաւգուտ յեկեղեցի իցէ, եւ պատճառ գայթակղութեան, հրոյ տացես ճարակ, եւ հրամայեցես եւ որ առ մեզ է արիմակ՝ զնոյն առնել»։ Կը յարէ՝ թէ դրած էր Աղուանից կաթողիկոսաց համառօտ «ժամանակագրութիւն» մ'ալ, եւ զուգած «ընդ դատաստանի գրոցս ի մերն

յաւրինակ, զոր անպատշաճ վարկայ, կ'ըսէ, եւ աստ գրել, զի յատուկ եւ այդ կացցէ գիրք»։ այս ինքն օրինագիրքը զուտ մնայ՝ առանց օտար նիւթի։

Արդ՝ Գոչն յայտնապէս կը վկայէ՝ թէ յիշատակարանս գրելու ժամանակ իւր գործէն երկու օրինակ միայն կար տակաւին. մին իւր քով, «որ առ մեզ է աւրինակ», եւ միւսն՝ հայրապետին նուիրածը. այնպէս որ այդ երկուքին այրմամբ՝ իւր դատաստանագիրքը ջնջուած պիտի լինէր։ Կը հետեւի նոյնպէս՝ որ հայրապետինն սկզբնագիր չէր, այլ իրենը միայն՝ որ աւելի ունէր Աղուանից ժամանակագրութիւնը։ Թէ եւ «փութացայ», կ'ըսէ, պատրաստել հայրապետին խնդրած օրինակն «ըստ իմում կարի», բայց հարկաւոր չէ իւր գրչէն հասկնալ զայդ։ Կրնար եւ հաւանական է՝ որ ուրիշի գրել տուաւ. եւ իւր «կարն» ընդօրինակութեան չի վերաբերիր, այլ «խոշոր նիւթոյն եւ գրին», զոր նուազ վայելուչ կը գտնէր կաթողիկոսին, եւ լաւագունին կարողութիւնը չունէր։

Բայց ո՞վ էր Գրիգոր կաթողիկոսը։ Երկու տարւոյ մէջ՝ 1193–1194՝ Լուսաւորչի աթոռին վրայ այդ անուամբ տեսնուեցան երեք հայրապետներ. Տղայն, որ վախճանեցաւ առաջին տարին. ապա Քարապէտ, եւ հուսկ՝ Ապիրատը։ Մխիթար կ'օգնէ մեզ զատելու իւր մատենին խնդրողն ակնարկով մը։ Յիշելով իւր յօրինած Աղուանից ժամանակագրութիւնը, եւ ըսելով՝ թէ զայն կէս թողեր է, կը յարէ. «Զոր թէ եւ այժմ կամ ձեզ իցէ, եւ զայս եւս դուք գրել փութայք՝ զոր ինչ յաւուրս ձերոյ հայրապետութեանդ պատահեաց. զի մերձ էք յամենայնդ գիտել անթերի»։ Արդ՝ կ'ենթադրէ հօդ կաթողիկոս մը, որ երկար տարիներ վարեր է այդ պաշտօնը, եւ տեղեակ է Աղուանից աթոռոյն գործոց։ Դարձեալ իւր աշխատութեան դեռ երկու օրինակներ միայն կային՝ ըսինք. ապացոյց՝ թէ գրութենէն շատ ժամանակ անցած չէր տակաւին։ Արդ Գր. Քարապէտ ոչ իսկ տարի մ'ապրեցաւ. իսկ Գր. Ապիրատ դեռ նոր էր, եւ Մխիթար չէր կարող առաջարկել անոր ժամանակագրութեան շարունակ-

կութիւնը: Կը հետեւի՝ որ կաթողիկոսը Գր. Տղայն էր, որ քսան տարի բռնած էր հայրապետական գաւազանը, եւ միակ յարմարն առաջարկեալ աշխատութեան: Իսկ իւր ընդունած օրինակին թուականն՝ իբր երկրորդ յետ սկզբնապիւն, ասոր 1184էն հետի չէր կարող լինել:

2. — Կ'անցնինք տեսնել Ս. Ղազարու օրինակը: Սա սեպհական էր Բ Վախտանկայ, տեսնոն Հաթերքոյ կամ Վերին Ուալենոյ, Արցախու մէջ, եւ ժամանակակից Գոշի, յորում վերոյիշեալ յիշատակարաններէն զատ ունի երկուք եւս նոյն իշխանին վերաբերեալ: Չէ ըսուած հօն՝ թէ մատենագրին նուէրն է այն առ նոյն աղնուակաւը. բայց այդ գաղափարը կու տայ այս համառօտը. «Տէր Աստուած վայելի տացէ (որ ընծայողի բացատրութիւն է) աստուածասէր եւ բարեպաշտ իշխանաց իշխանին Վախտանկայ, որդւոյ Հասանայ, ի կամս իւր զԳիրքս դատաստանի, անսխալ ուղղութեամբ վարել զպատուէրսն սորին», ինչ որ բարեմիտ ազգաբարութեան ձեւ ունի նուիրողին կողմանէ: Իսկ միւս յիշատակարանը մաղթանք մ'է նոյն անձին եւ անոր ընտանեաց համար, եւ ոչ մէկ նոր լոյս կու տայ մեզ:

Այս գրչագրին օրէնսդրին բնագիրն համարուեր է Մխիթարեանցս կողմէ. եւ այդպէս ալ ըսեր էին առ Բաստամեանց՝ անոր ի Ս. Ղազար այցելութեան ժամանակ, որուն սակայն նա չէր համոզուած՝ ըստ իւր գրածին (Յոջը. 111), թէպէտ չհաւանելուն լուրջ պատճառներ չի ցուցներ: Հ. Ալիշան նոյն համոզումը կրկնեց, նախ պաշտպանելով զայն առանձին յօդուածով մը, եւ գրչագրին համարելով գրուած «իւրոյին ձեռնագիր գրովքն» կամ «նախօրինակ» (Բզմվ. 1848, 117). եւ ապա վերոտին Գոշի վերջին յիշատակարանն անուանելով «ինքնագիր յիշատակարան հեղինակին, բուն իր ձեռք գրածէն օրինակուած, որ պահուի մեր քով» (Հայտ. 405, ծն. 3): Մխիթարեանք այդ վստահութիւնը գոյացուցեր էին, կը գրէ Բաստամեանց, հեղինակին երրորդ յիշատակարանէն իսկ, որ կը սկսի այսպէս. «Փառք

Փրկչին մերոյ Յիսուսի, ընդ նմին Հօր եւ Հոգւոյն, որ ետ զգաղարուսն աստանօր տալ զրոցս դատաստանի» եւ այլն (անդ՝ 407), յառաջ բերուած եւ Հ. Ալիշանէն, որոյ պատճառաբանութիւնք համոզիչ չէին: Նա չկասկածեցաւ, արդեօք այդ խօսքերը բուն իսկ այս օրինակի՞ն համար էին, թէ սա բնագիր չէր, եւ յիշատակարանը նիւթապէս կրկնուած էր հօս, ըստ փափաքման Մխիթարայ՝ զոր տեսանք:

Արդարեւ կասկածելու տեղի կար այս գրչագրին մէջ իսկ: Սա ունի քանի մը փոքրիկ յիշատակութիւնք, ծանօթ եւ Հ. Ալիշանի, գրուած մի եւ նոյն գրչէն ու գրով, որոց միոյն մէջ կ'ըսուի այսպէս. «Զգրիչ գծիս եւ գարարիչ դատաստանիս եւ զըստացող սուրբ կտակիս», որ է Վախտանկ, կ'անջատէ անորմէ եւ իրարմէ եւս «գարարիչ դատաստանիս», որ է Մխիթար, եւ «գգրիչ գծիս» կամ ընդօրինակողը, որ անծանօթ է: Արդարեւ գիծ՝ կը նշանակէ գիր կամ գրուած, եւ կրկնուած շատ գրիչներէ նախ Մխիթար առ Տղայն նուիրածին համար կ'ըսէ՝ թէ «գծեալ յանդեցի». եւ կան այլուր՝ «զանարժան գծոյս զԲասիլ» (1201), «զմեղապարտ գծոյս Կարապետ» (1332) եւ այլն. եւ մեր օրինակին գրիչն իսկ կ'ըսէ տեղ մը. «մեղուցեալ գծոյս յիշեա, աղաչեմ» (578): Ուստի մեր յիշատակարանին գիծը՝ գրչագրին ընդօրինակութիւնն է, եւ անոր քով կանգնած է իւր գրիչն ալ, իրարմով կատարեալ: Եւ հարկ է որ զատ լինի եւ դատաստանն իւր արարչով, որ են Մխիթար եւ իւր գործը, նոյնպէս ամբողջութիւն մ'իրարմով:

Դիտել կու տամ դարձեալ. եթէ գրիչն եւ արարիչ նոյն անձը լինէր, պէտք էր նախ զնեւ արարիչը, եւ ապա գրիչը. վասն զի նախ շարադրուեր է եւ յետոյ կատարուեր նոյն օրինակութիւնը. — զի այդպիսի կանոնական հաւաքում մը չէր կարելի կատարել մէկ գրչով եւ այդչափ մաքուր գրով. — եւ կարեւորագոյն է շարադրելը

քան գաղափարելը, որով եւ յառաջ յիշելի էր: Դարձեալ երկու գործը նոյն անձին տալու համար՝ պէտք էր մանաւանդ ըսել, եւ այն էր բնականը, «գարարիչ եւ գգրիչ դատաստանիս», ոչ թէ զատել գրիչն եւ ընդօրինակութիւնը՝ դատաստանէն եւ արարչէն: Խորապէս համոզուած եմ՝ որ երկու անձինք կան հօդ. գրիչն ու Մխիթար: Եւ գրիչն է՝ որ ըստ սովորութեան գրչաց կը յիշէ նախ ինք զինքը. եւ ապա փոխանակ իւր տոհմայնոց կամ երախտաւորաց, — ինչպէս կ'ընեն ուրիշներ, — կը յիշէ դատաստանագրին հեղինակը, որ յայտնի է՝ թէ դեռ կենդանի էր. ապա թէ ոչ՝ անցած հեղինակներ չեն յիշուած բնաւ: Գոշը կը յիշուի, ոչ միայն որով հետեւ դեռ ողջ էր, այլ կապ ունէր գրչագրիչ հետ, որ իւր հրամանաւ գրուեր եւ ընծայուեր է, ինչպէս ըսինք վերեւ: Եւ հուսկ կը յիշուի ստացողն ալ, որ նոյնպէս սովորական է գրչութեան մէջ:

Նոյն գրիչը՝ նման ուրիշ գաղափարողաց՝ յաճախակի կը յիշատակէ իւր անձը, եւ միշտ նոյն բառով. «Զանպիտանս յամենայնի գրիչս յիշման արժանացոյց». — «Քս. Ած. ողորմեա ստացողի գրոցս եւ գրողի ի գալստեան քում». — «Եւ տառապեալ գրչիս ողորմեա Քս. Ած.»: Արդ եթէ գրիչը նոյն էր արարչին հետ, ինչու՞ զանց ընէր վերջինը՝ որ կարեւորագոյն էր, եւ շատանար օրինակողի տիտղոսով: Կամ մանաւանդ արարիչն ինչ պէտք ունէր բռնաւ գրիչ կոչուելու իւր «նախօրինակին» մէջ. մի՞թէ կարելի՞ էր շարադրել առանց գրելու: Նոյն անձը կը զանգատի՝ թէ «մեղաց թմրութիւնս պատեաց քունս». եւ այլուր՝ «քունս սպան. անբարեխաւս»: Ոչ մատենագրաց՝ այլ գաղափարողաց յատուկ էր քնէն բռնուիլ, ինչպէս կը կարգանք շատ տեղեր գրչագրաց մէջ:

Օրինակիս մէջ կան սրբագրութիւնք սրբալիներու, զոր մատենագիր մը չէր կարող գործել իւր սկզբնագրին մէջ, այլ քնով ծանրացած գրիչ մը միայն. զոր օրինակ՝ «զարմանալի է»՝ փոխանակ «զարմացեալ յաղագս այսորիկ լինէի» (5). — «Ի բարբարոսաց»՝ փոխ. «Ի սամարացւոց» (83).

— «մի՛ խոտորիցիս ի բանէն քեզ»՝ փոխ. «... ի բանէն զոր պատմեացեն քեզ» (318). Նոյնպէս եւ համառօտ զանցառութիւնք՝ որ կը լրացուին (84, 85, 97, 142, 147 եւն.): Բոլոր ասոնք կը վկայեն՝ թէ օրինակս բռնագիր մը չէ բնաւ: Եւ կը հաստատուի այս նաեւ հետեւեալ փաստերով:

Վախտանկի վերաբերեալ յիշատակարանք զատ թղթով յաւելուածներ չեն, այլ խառնուած բնագրին մէջ: Արդ՝ եթէ օրինակը Մխիթարայ նախնականն ու սեպհականն էր, նա արդէն ունէր այդ տեղ իւր երեք յիշատակարանները. որո՞յ համար ուրեմն դատարկ տեղեր թողուց գրչագրին ներսը. որպէս զի յետոյ Վախտանկի յիշատակութիւնք լեցնէին: Չեն կրնար մեկնուիլ այդ դատարկութիւնք, բայց անով՝ որ օրինակը ու վախտանկեան յիշատակարանք ի միասին գրուեցան, եւ զատ են Գոշի բնագրէն, զոր յիշուած տեսանք առ Գր. Տղայ յիշատակարանին մէջ. որ աղբիւր եղաւ միւս հաւատար ընդօրինակութեանց. եւ որոյ շարադրութեան մէջ որ եւ է մասն չունէր Վախտանկ, երբ իւր երկու թելադրիչները կը մատնանչէ վարդապետը. եւ ընդունելի չէ Հ. Ալիշանի կարծիքը՝ թէ նաեւ «Ի խնդրոյ» նոյն իշխանին եւ «նորին վասն յօրինեալ» է:

Մխիթար իւր բնագիրը Վախտանկի տալու ժամանակ՝ պիտի չուզէր անչուտ ինքն առանց օրինակի մնալ, եւ նախ պիտի գաղափարէր զայն: Արդ աւելի բնական չէ՞ր օրինակը տալ իշխանին քան բնագիրը: Դարձեալ իւր գործին զխաւոր թելադրիչն էր Աղուանից կաթողիկոսը. պէտք չէ՞ր օրինակ մ'ալ անոր նուիրել: Եւ ահա կը բազմանան օրինակները մատենագրին օրով ու կամօք իսկ:

Աղուանից ժամանակագրութեան խնդիրը չփոթութիւն պատճառելու չէ: Մխիթար գրելով առ Գր. Տղայ՝ թէ զայն ունէր լոկ «Ի մերն օրինակ», կը խօսի այն պահուն՝ ուր դեռ լոկ երկու օրինակ կային, իրենն ու հայրապետին: Բայց այդ չի նշանակեր թէ ուրիշ օրինակութիւններ ալ չպիտի ունենար այնու հետեւ այդ ժամանակագրութիւնը: Չայն շարադրեց անկասկած Աղ-

ուսանից կաթողիկոսին հաճոյք ընելու համար. կարելի՞ էր ուրեմն՝ որ օրինակ մը չտար անոր: Վախտանկի դաւառը նոյն հայրապետի դաւաղանին ներքեւ էր. ինչո՞ւ օրինակ մ'ալ նոյն իշխանին չտար. կամ ինչո՞ւ շարադրեց զայն՝ եթէ չպիտի ընդհանրանար: Վախտանկի օրինակին գրիչն իսկ կրնար բնական կերպով դադարեալ Գոշի ամբողջ բնագիրը՝ ժամանակագրութեամբ հանդերձ՝ զոր իւր դիմաց ունէր: Եթէ դատաստանադրոց մեզ հասած ուրիշ օրինակներ չունին զայն, պատճառն այն է՝ որ կապ չունէր նոյն գործին հետ, եւ Մխիթար ինքնին դատեց զայն Գր. Տղայի օրինակէն. որով ուրիշ գրիչներ ալ կրնային բնականօրէն զանց ընել նոյնը:

Եզրակացնենք: Գոշի օրինագրին ծանօթ օրինակներէն հնագոյնն էր իւր քով եղածը, որ անյայտ է: Երկրորդն էր առ Գրիգոր կաթողիկոս ընծայածը, որ է ի Զմմառ: Այս երկուքին նախնականութեան ինքն իսկ վկայեց: Երրորդն էր՝ ըստ պատշաճի՝ Աղուանից կաթողիկոսին նուիրածը, նոյնպէս անյայտ, որ կանխելու էր քան զՎախտանկին, որ չորրորդ կը լինի, եւ մեր քով է: Որով զայս չէ կարելի հեղինակի բնագիրն համարել:

3. — Մեզ հասածներէն երրորդն է՝ հնութեան կարգաւ՝ Էջմիածնի օրինակը, որ է Բաստամեանցի հրատարակածն իսկ, գրուած Մխիթարայ մահէն 82 տարի վերջ. եւ ինչպէս ըսինք՝ վերստին ու նոր խմբագրութեամբ բնագրին: Դառնանք հարցնել. Ո՞վ կատարեց այդ գործը. հեղինակ՞ կը թէ ուրիշ մը: Դրական ապացոյց չունինք ճշգրէրու այս կէտը. բայց ես կ'ախորժիմ օրէնսդրին ընծայել, եւ կը պատճառաբանեմ հետեւեալ կերպով:

Գոշի նախադրութեան լեզուն փոքր ի շատէ փոփոխուած է հօս. հիմնովին տեղափոխուած՝ ինչպէս ըսինք՝ կանոնաց դասաւորութիւնն ալ, անփոփոխ պահելով անոնց քանակն ու լեզուն: Արդ՝ այդ մեծ յեղաշրջութեան մէջ աներեւոյթ է որ եւ է օտար անուն: Ի՞նչպէս կարելի է այդ օտար ձեռքն օտար անուն չի՞ պահանջեր: Սմբատ այդ գործը Կիլիկեան օրինագրին

վերածելու ժամանակ՝ յայտնեց մեծաձայն՝ թէ փոխեր է լեզուն եւ տեղափոխեր կանոնները: Մեր վերածիչն եթէ նոյնպէս երկրորդ անձ մ'էր, ինչո՞ւ ծածկէր անունը, կամ մանաւանդ ինչո՞ւ չպարզէր իւր նպատակը, որմէ շարժած կատարեց այդ գործը: Ընդհակառակն Մխիթար է՝ որ կը շարունակէ խօսիլ եւ հօգ իւր երկու յիշատակարաններով (էջ 16, 69): Եւ եթէ նախադրութեան լեզուն փոխող լինէր օտար մը, նոյնպէս չպիտի վարուէր նաեւ կանոնաց հետ: Այս հարցմունք կը պահանջեն հետեւցնել՝ թէ հեղինակին ձեռամբ կամ առաջնորդութեամբ կատարուեր է աշխատութիւնը, որով ուրիշ անուն չէ մտեր ներս:

Այս հետեւութիւնը կը զօրանայ ուրիշ տեսութեամբ մը: Մխիթարայ գործն՝ ինչպէս ըսինք՝ հակառակ իւր կասկածին մեծ ընդունելութիւն գտաւ: Նախ՝ Աղուանից կաթողիկոսը պահանջեց զայն: Յետոյ՝ «մերքս ընթերցեալ վարդապետք, հաճեալ ընկալան», կ'ըսէ ինքն իսկ առ Գր. Տղայ: Հայրապետ լսեց, եւ օրինակ մ'ալ ինք խնդրեց ու ստացաւ: Հետաքրքրեցան անով նաեւ արեւելեան իշխանք, եւ ուղեցին օգտուիլ, որոյ վկայ է Վախտանկի օրինակը: Այս շարժումը, ինչպէս եւ թելադրութիւնք՝ որ հաւանօրէն եղան մատենագրին, փոխեցին անոր մտաց վիճակն ալ:

Նախկին խմբագրութեան մէջ վարդապետը տակաւին եկեղեցական տեսանք միայն կը ճանաչէ հին ոճով, եւ կ'ըսէ. «Աւանդելի է զիրս եւ զգիրս դատաստանի ի ձեռս եպիսկոպոսաց. զի ոչ է ի մեզ ըստ արտաքնոցն (ուրիշ ազգաց պէս) վարժեալ իմաստութեամբ յաշխարհականաց», որպէս զի անոնց յանձնուէր ատենանը. «եւ ըստ պատահմանն եղիցի (նստիլ դատաւոր) իշխանաց եւ գլխաւորաց ժողովրդեան, հրմտագունից քահանայից եւ վարդապետաց. սակայն աւանդապահ այսմ իրի եպիսկոպոսունք եղիցին» (Նխդ. Ե): Աշխարհականք պիտի դատէին «ըստ պատահմանն». եւ այդ պարագային ալ եպիսկոպոսէն կախուելով:

Յետոյ նայեցաւ իւր շուրջ եւ տեսաւ՝

որ իշխանք եւս սկսեր էին արդէն դատ տեսնել, ինչպէս կը զգացնէր Շնորհալին «Առ իշխանս» թղթին մէջ, եւ իրենց աչքերը դարձուցած իւր դատաստանագրին: Ստիպուեցաւ զիջանիլ նոր մտայնութեան, եւ տուաւ իւր գործն անոնց ձեռքն ալ, որպէս զի «վայելեն», եւ «վարել զպատուիրան սորին», ինչպէս կը գրէր Վախտանկայ: Ապա աւելի յառաջ գնաց՝ ճանատարեալ աշխարհական ուրոյն ատենանը, եւ իւր օրինագրին մէջ եւս բաժնելու իրարմէ երկու ատենից գործերը, որպէս զի դիւրաւ ցընէր օրինագրին կիրարկութիւնը: Ըստ այսմ՝ առաջին խմբագրութեան վերոյիշեալ ատենական սահմանն ալ փոխեց այսպէս. «Եւ արդ մեզ այսպէս լիցի, զի ի տեղում՝ յորում լիցի քրիստոնեայ թագաւոր կամ իշխան, նոքա զաշխարհի դատաստանս հոգայցեն ատենիւ եւ իրաւամբք. իսկ զեկեղեցւոյ դատաստան եպիսկոպոսն հոգացցէ» եւ այլն (էջ 26): Հօս ահա երկու ատենանք արդէն անկախ են իրարմէ:

Ինքն իսկ կրնար ունենալ եւ ունեցաւ համարձակութիւնը՝ փոխել Նախադրութեան լեզուն եւս, պարզելու եւ աշխարհականաց

հակառակ դիւրիմաց դարձնելու նպատակաւ: Զոր օրինակ՝ այն կը սկսի առաջին խմբագրութեան մէջ այսպէս. «Հանդերձեալ գրել զգիրս դատաստանաց, նախ զընդդիմադրութիւն դիցուք պարտաւորաց զօրէնս Տեառն՝ եթէ դատաստան ոչ է». իսկ երկրորդին մէջ յստակեց այսպէս. «Հանդերձեալ գրել զգիրս դատաստանաց, յառաջ պատասխանի տացուք նոցա, որք բամբասեն զօրէնսն Քրիստոսի՝ թէ դատաստան ոչ կայ ի նմա» (էջ 5): Զարմանք չէ. ամէն մատենագիր այսպիսի փոփոխումներ կը կատարէ իւր շարագրութեանց մէջ:

Վարդապետս իւր գործը պատրաստելէն մինչեւ մահը (1213) ապրեցաւ 29 տարի, որով հանգիստ ժամանակ ունեցաւ զգալու եւ կատարելու յիշեալ բարեփոխումներն իւր երկասիրութեան մէջ: Հետեւաբար Էջմիածնի օրինակն անագան ընդօրինակութիւն մ'է ի հնագունէ, եւ իւր յիշատակարանն ալ որ եւ է ակնարկութիւն չունի երկրորդ խմբագրութեան՝ իբր նոր գործի, որ ուրեմն հին էր, եւ սոսկ գաղափարուած այդ օրինակին մէջ:

Հ. Վ. ՀԱՅՈՒՆԻ

Յառաջ կը քերեմք կարեւոր մաս մը հեղինակին յիշատակարանէն:

«Բայց ձեռնարկութիւն մեզ յայտ էրողութեան եղեւ ի թուականութեան Հայոց ՈԼԳ, եւ չըջանին երթալոյ ի լաց ձկն, որ կոչի Փոքր, իսկ Հոռոմին ՆԵ, յամս անիշխանութեան թագաւորութեան մերոյ ի վաղնջուց. ի ժամանակի միացելոց սակաւ իշխանացս ի կողմանս Խաչենոյ. ընդ ժամանակս անուանելոյ Հասանա, որդւոյ Վախտանկա կրանաւորեցելոյ, եւ որդւոյ նորա Վախտանգա, ի զղելին որ անուանեալ կոչի Հաթերք, զլխաւորի այլոց իշխանացն. եւ կողմանցն Կիլիկիեա մեծի իշխանին Ռորենի. յամի յորում մեռաւ յաղթող թագաւորն Վրաց Գեաւրդէ, ի հայրապետութեան տեսն Գրիգորի Հայոց մեծաց, եւ ի դիտապետութեան տեսն Ստեփաննոսի տանս Աղուանից՝ յաշխարհիս Առանա, ի նահանգիս որ կոչի մայրաքաղաքին Գանձակայ, յանապատ եւ յեղրայրանոցս անուանեալ Դասնոյ. սկզբնաւորեալ ի լեռնակողմն մենաստանին կոչելոյ Հոռոմաչէն, ընդ հովանեաւ սրբոց եկեղեցեաց կուսաստանացն յիշեցելոց. ձեռնտուութեամբ Հաւր Յովսէփայ, եւ եղբար եկեղեցեաց կուսաստանացն յիշեցելոց. ձեռնտուութեամբ Հաւր Յովսէփայ, եւ եղբար Պաղոսի յորդորմամբ յառաջարկութիւնս: Բայց զծագրութիւն յիշատակիս ի նախադրութեան զորոցս դատաստանի եղեւ, զի կատարած սորա ի ձեռն մեր միանգամայն ոչ է, որպէս ստացեալ է կանխաւ զպատճառն»: